

VU Research Portal

Wie waagt die is. Paul Tillich en de moed om te zijn
van de Beek, A.

published in
In de Waagschaal
1987

document version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)
van de Beek, A. (1987). Wie waagt die is. Paul Tillich en de moed om te zijn. *In de Waagschaal*, 16(1), 4-9.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:
vuresearchportal.ub@vu.nl

naar anderen toeschuiven. Mensen en ook de Hebreëen in Egypte, die vernederd en geslagen worden, moeten zich op de een of andere manier zien te redden. Zij kunnen zich niet de weelde veroorloven tot in bijzonderheden de wetten van het land te gehoorzamen. De kat die in het nauw zit, vertoont vreemde sprongen. Wie nu de rechten van de behoeftigen krenkt en hen onderdrukt, zegt Rasji, drijft hen naar de zonden van de slaven in het diensthuis.

Een Targoem verklaart het beroep op de vreemdelingschap en vroeger tijden op een andere manier: u hebt toch weet van de angst en de bitterheid der knechten. Zo worden wij eraan herinnerd, dat mede-lijden een bron is van mee-leven en liefde. Zij die aan den lijve de ellende van een vluchtelingen-kamp hebben ervaren, zullen als eersten fondsen voor ontheemden bedenken. Een volk dat verdrukt is staat vooraan in de strijd om de mensenrechten. Een generatie, die honger leed opent gemakkelijk de beurs voor ondervoede kinderen in de derde wereld en zal nooit voedsel weggooien. De welvarenden, die geen kennis hebben aan armoede en verdrukking, zullen in ieder geval over verbeeldingskracht moeten beschikken: denkt aan de gevangenen alsof gij met hen gevangen waart, aan hen die mishandeld worden als mensen die zelf ook een (gepijnigd) lichaam hebt (Hebr. 13:3).

En nu we toch de Hebreëen-brief voor ons hebben, horen we hierin niet, dat het met de bijstand van de HEER eigenlijk niet anders is? „Wij hebben een priester”, zegt de apostel, „die meelijdt met onze zwakheden, want Hij is op gelijke wijze als wij verzocht geweest. Daarom bewijst Hij barmhartigheid en genade en verleent Hij hulp te gelegener tijd (Hebr. 4:16).

L. A. Snijders

SERIE WAAGSTUKKEN: WIE WAAGT DIE IS

Paul Tillich en de moed om te zijn

Van de Beek, kerkelijk hoogleraar in de dogmatiek en de bijbelse theologie in Leiden, schetst in zijn bijdrage in de serie „Waagstukken” het theologisch denken van Paul Tillich zoals dat naar voren komt in *The courage to be*. Al is dit boek zonder Tillich's *Systematic Theology* niet goed te verstaan, en dient ook dit werk in de bespreking opgenomen te worden.

Tillich's denken cirkelt rond het thema „moed”. En, volgens Van de Beek is dat niet alleen inhoudelijk het geval: „heel het oeuvre van Tillich is een waagstuk”. Bovendien, zo stelt Van de Beek, is het „oerprotestants”.

In de serie *Waagstukken* kan de naam van Paul Tillich niet ontbreken. Voor Tillich is immers het hele leven een waagstuk. Er is moed voor nodig om te zijn. „Moed sluit altijd een waagstuk in.” Het is een waagstuk jezelf te beamen. „Moed” is het meest fundamentele begrip om het menselijke bestaan uit te drukken. In zijn bekendste werk, *The courage to be* heeft Tillich deze gedachte breed uitgewerkt. Dit boek gaat echter niet alleen over het waagstuk, het is ook een waagstuk, zoals heel het oeuvre

van Tillich. In een cultuur waarin geloof zwaar aangevochten is, probeert hij aan te tonen dat geloof de diepste werkelijkheid van ons bestaan is. In een maatschappij waarin 'Religion als Privatsache' wordt beschouwd, verdedigt hij dat ieder mens bewust of onbewust door het geloof leeft en dat juist de twintigste-eeuwse mens die het diepst in de put van de zinloosheid staart en de walging van het bestaan beleeft, tevens het allerdiepste leeft in het geloof.

Tillich werd in 1886 geboren in Starzeddel (DDR) en stierf in 1965 in Chicago. Hij was een van de leidende figuren in het religieus socialisme. In 1933 (reeds twee maanden na de machtsaanvaarding van Hitler) werd hij na zijn fel anti-nationaal-socialistische geschrift *Die sozialistische Entscheidung* als hoogleraar te Frankfurt ontslagen en week hij uit naar de Verenigde Staten. Als hoogleraar aan Union Seminary en aan Harvard schreef hij hier zijn belangrijkste werken. Naast *The courage to be* kreeg vooral zijn driedelige *Systematic theology* bekendheid. Beide zijn in dezelfde periode geschreven.

Zonder de *Systematic theology* is *The courage to be* niet goed te verstaan. De *Systematic theology* biedt de wijdere kaders en de invulling van het specifieke thema van *The courage to be*. Daarin blijkt dat we het boekje moeten interpreteren in het kader van een herformulering van de christelijke traditie. Tillich probeert de protestantse theologie te vernieuwen en verstaanbaar te maken met behulp van neo-kantiaanse filosofie en vooral met die van de jonge Heidegger, of beter: hij probeert duidelijk te maken wat deze traditie betekent in een existentialistische cultuur.

Het is bepaald geen gemakkelijk werk. Het abstractieniveau is zeer hoog en het taalveld filosofisch. Maar dat alles is bedoeld om de totale werkelijkheid van de mens weer te geven. Het is verwoording van de diepste gevoelens en van de laatste existentiële betrokkenheid van de mens. De ratio is niet een op zichzelf staande mogelijkheid van de mens om weg te speculeren uit zijn bestaan, maar is de mogelijkheid om met elkaar te communiceren over wat we zijn. En aangezien deze communicatie mogelijk is, heeft de hele werkelijkheid een woord-, een logosstructuur. Anders was zij niet te ver-woorden.

„De taal is gemeenschappelijk, niet individueel. . . Door haar en enkel door haar wordt de participatie in de wereld als geheel en in al haar onderdelen bemiddeld.”

Als moed het wezen van het menselijke bestaan is, komt dat omdat het zijn voortdurend bedreigd is door het niet-zijn. Moed is niet gelijk aan dapperheid. Dapperheid is op een concreet doel gericht. Moed is fundamenteler. Het gaat om de aanvaarding van het bestaan in zijn aangevochtenheid, in zijn bedreigdheid. Het gaat om hopen waar niet meer gehoopt kan worden; om willen waar geen doel meer is; om aanvaarden waar geen zin meer is. De tegenpool van de moed is de angst, die onderscheiden moet worden van de vrees. Vrees heeft een object, dat men dapper bevechten kan. Angst heeft geen object. Men kan hem niet bevechten. Men kan hem slechts overwinnen door hem te integreren. Angst is ten diepste de angst er niet te zijn. Dat uit zich in de angst voor de dood. De dood is niet te bestrijden. Men kan

slechts leren de dood te aanvaarden. De mens is eenmaal beperkt. Maar in zijn beperktheid maakt hij deel uit van de totale structuur van het zijn, waarin hij opgenomen is. De aanvaarding van deze beperkte plaats (weten dat je mens bent in je 'bepaalde Zeit', zou Barth zeggen) is de moed die de Stoïcijnen leerden en leefden. Daarin bieden zij een werkelijk alternatief voor het christendom.

Maar de Stoïcijnen komen nooit uit met de andere angst die de mens beheerst: die van het oordeel om de schuld. Daarin geeft het christelijk geloof wel een antwoord, niet een antwoord dat de zaak sluitend maakt, maar een antwoord dat geleefd wordt: door het vertrouwen in de ander die vergeeft. In het Rooms-Katholicisme is de kern van dit geloof nog versluierd door een semi-collectivistisch model, waarin de kerk een buffer vormt tussen de schuldige mens en de oordelende God. Maar in de Reformatie kwam in alle schrilheid naar voren dat schuld altijd persoonlijke schuld is. In wezen staat de mens voor zichzelf. Er is geen collectieve moed en er is geen collectieve angst. Er is alleen persoonlijke angst, die eventueel gelijk is aan die van anderen en er is alleen persoonlijke moed, die mij mijzelf doet aanvaarden, óók als participerend in een gemeenschap. Er is vooral alleen persoonlijke *schuld*. Daarom kan deze mij ook alleen persoonlijk vergeven worden. Dat geldt in dubbele betekenis: het moet *aan* mij als persoon vergeven worden en: het moet mij *door* een persoon vergeven worden.

„Een muur waartegen ik schuld belijd kan mij niet vergeven. Geen vergeving is mogelijk als men niet aanvaard wordt in een ik-gij-verhouding.

Daar de uiterste angst de angst is voor het laatste ('ultimate') oordeel, kan alleen God mij vergeven. De andere mens mag daartoe een middel, een teken zijn, maar hij is niet de laatste vrijspraak zelf. Daarom moet God in elk geval persoon zijn.

De voorwaarde voor de moed van het vertrouwen is niet gelegen in iets dat eindig is maar alleen in iets dat zelf onvoorwaardelijk is en dat wij als onvoorwaardelijk ervaren in een ontmoeting van persoon tot persoon.

Als men beweert dat Tillich een onpersoonlijke God leert, doet men hem onrecht. Een God die geen persoon is, kan geen God van mensen zijn, tot wier zijn de bedreigdheid van het niet-zijn, vanwege het er niet mogen en niet kunnen zijn om hun schuld, behoort. God is wel terdege persoon. Maar hij is niet 'a person', niet een afgegrensde entiteit temidden van of naast anderen. Hij is het persoon-zijn zelf, 'beyond' alle personen en niet-personen, dat wil zeggen: hij is als persoon die mensen persoon doet zijn niet begrensbaar en te bevatten.

God is ook méér dan een persoon. Dat blijkt uit de moed die de derde en laatste angst overwint. Dat is de angst voor de zinloosheid. Deze angst is bij uitstek de angst van de hedendaagse mens. Nergens vindt hij meer houvast. Bij alles wordt een vraagteken gesteld. De beleving van het subject-zijn die eerst als een bevrijding ontdekt was, wordt nu tot totale leegte. Ook het begrip „God” helpt hier niet, zelfs niet de God op

wie wij mogen vertrouwen als ons leven en onze moraal ons ontvallen. Ook die God wordt onder kritiek gesteld. Existentialisten, expressionistische kunstenaars, schrijvers als Dostoevski, Camus en Ibsen hebben de wanhoop van de zinloosheid verbeeld. Er is geen zinvolle samenhang, de mens staat in zijn naakte ik, waarin zelfs zijn eigen lichaam van hem vervreemd is. De moed van de existentialistische mens is de moed om helemaal voor zichzelf te staan. Juist in de uitbeelding van hun wanhoop hebben de grote kunstenaars de moed om te zijn getoond. Zij beleven daarin artistieke vreugde. De beleving van vervreemding geeft paradoxale lustgevoelens. En zelfs degene die niet meer creatief is en in de absolute zinloosheid staart, zoekt anderen om zijn mateloze vreemdheid aan te wijzen. De vervreemding leeft van het positieve; de anarchie van de structuren; het niet-zijn van het zijn, zoals omgekeerd het zijn bestaat bij de gratie van het niet-zijn. Het realiseert zich tegen het niet-zijn in als het niet-niet-zijnde. De moed bestaat bij de gratie van de angst. De zin ontleent zijn betekenis aan de overwinning van de zinloosheid. Daarom bestaat overwinning van de zinloosheid niet in de ontkenning ervan, maar evenals de overwinning van de dood en van de schuld in de integratie ervan. De moed om te zijn in de aanvechting van de zinloosheid is gelegen in de *aanvaarding* van de zinloosheid.

Geen mystieke zingeving van het al, geen wereldrede, geen persoonlijke God kunnen ons bevrijden van de bedreiging van de zinloosheid. Door alles breekt de kritiek heen. Alleen het zijn zelf als zinloos-zijn blijft ons over. Het pure zijn is de laatste grond. Het is ook de laatste genade, niet meer gerelateerd aan iets of iemand. Het is geen grond waarop we staan, geen realiteit waarnaar we verwijzen, het is ons zijn zelf. Het is niet iets dat we creëren of afleiden. Het is iets wat we *leven*.

Dit laatste zijn noemt Tillich God. Als wij in onze schuld niemand hebben om ons vrij te spreken is er een laatste persoon, God zelf, die ons vrijspreekt, in het laatste oordeel dat vrijspraak is. Maar als deze God zinloos geworden is, als oordeel en vrijspraak, schuld en onschuld, lege begrippen geworden zijn door de zinloosheid, die óók het vertrouwen in God van ons vervreemdt, is er 'God beyond God', die niet meer te beschrijven is, voor wie of wat we alleen nog metaforische aanduidingen hebben, zoals 'ground of being', 'being itself', 'the abyss of being'. Het is een waagstuk om het aan te durven in dit geloof te leven. Maar pas dat is waar geloof, dieper dan het vertrouwen van de reformatoren. Er is ontzaglijke moed voor nodig. Maar mensen hebben die moed. Zonder geloof vaart niemand wel? Zonder geloof vaart men in het geheel niet! Niet ieder beleeft het even intens, maar elk stukje moed is een teken van de laatste moed – en elke keer als we door de bodem heenzakken, mogen we de angst die dit oproept integreren, zelfs de peilloze diepte van de losgeslagen moderne mens.

In wezen is Tillich oerprotestants. Geen enkele zekerheid blijkt houdbaar. Ook niet de zekerheden die het protestantisme als waarheid verkondigt. We kunnen slechts leven van genade alleen.

Maar ligt daar niet juist het probleem bij Tillich? Is hij niet degene die bij uitstek te boek staat als degene die zegt dat de mens het al allemaal in zichzelf heeft – en dat we al vragend tot de ontdekking van God in ons komen? Maakt de theologie van Tillich alle pastores niet tot psychotherapeuten? Dat mag de Tillich wezen van de Tillichianen of van de anti-Tillichianen, maar het is zeker niet de Tillich van *The courage to be* en van de *Systematic theology*.

Om te beginnen is hij expliciet tegen verwarring van medische en pastorale hulp. Niet dat de dominee soms niet (min of meer toevallig) doet wat des dokters is en omgekeerd. Maar dat is niet hun eigenlijke taak en ze moeten vooral niet proberen die van elkaar over te nemen.

„De functies moeten niet door elkaar heenlopen en haar vertegenwoordigers moeten niet trachten elkaar te vervangen.”

De medische opdracht is om ziekten te genezen. Daartoe behoren ook degenen die neurotisch of psychotisch hun eigen angst sublimeren in een schijnwereld. De medicus moet mensen helpen de ware schuld in hun verkrampde schuldcomplexen te ontdekken en de ware angst in hun angstneurosen. Maar juist van de werkelijke angst en schuld kan hij hen niet bevrijden. Dat is de taak van de theoloog. Als we dat laatste zeggen, heeft „taak” een oneigenlijke betekenis, zoals alles in de theologie een metaforische betekenis heeft. De theoloog kan mensen niet tot God brengen, hij kan hun alleen verkondigen dat zij hun werkelijke toestand mogen aanvaarden. Heeft de mens dat dan in zichzelf? Hij heeft het *in* zichzelf, zowaar als hij leeft. Maar hij heeft het niet *uit* zichzelf. Hij heeft het niet bedacht en noch hijzelf noch de dominee kunnen het manipuleren. De dominee kan het slechts verkondigen en het gemeentelid kan het slechts leven: leven door het absolute geloof alleen.

Duidelijk blijkt dit in wat Tillich zegt over de godsbewijzen. Een godsbewijs is onmogelijk. We komen niet verder dan een analyse van onze situatie. *‘They are valid in so far as they give an analysis of reality which indicates that the cosmological question of God is unavoidable. They are not valid in so far as they claim that the existence of a highest being is the logical conclusion of their analysis, which is as impossible logically as it is impossible existentially to derive courage from anxiety.’* We komen niet verder dan de constatering dat ons bestaan ten laatste een open vraag is. Maar het antwoord op die vraag wordt alleen door openbaring ontvangen. *‘God is the answer to the question implied in being.’* En ‘the question’ is een werkelijke vraag en het antwoord is een werkelijk antwoord: het is een woord van de andere zijde.

Dus toch een God ‘Jenseits’? Niet als we ‘Jenseits’ opvatten als kwantitatief buiten de kosmos: ginds daarboven. God is ‘beyond’ – boven, achter, onder (het zijn alle metaforen!) Diesseits en Jenseits in de triviale zin. Hij is ‘beyond’, maar in dat ‘beyond’ tevens in alles present. Daarom is hij meer nabij dan ons eigen ik; ook aan deze zijde reikt hij verder dan ikzelf. Hij is dieper in mijn innerlijk dan ikzelf er ben. Hij is mijn zijn zelf. God valt niet met mij samen, niet met de wereld om mij heen, niet met de oneindigheid die de eindigheid omgrenst, hij is altijd groter, hoger en

dieper. De hoogste uitdrukking van dit geheim is de triniteitsleer: de levende God, altijd hoger en altijd meer nabij. „Het niet-zijn drijft het zijn uit zijn afzondering, het dwingt hem zichzelf dynamisch te doen gelden.” Wordt God dus gedwongen? In elk geval niet door een externe oorzaak, want zijn en niet-zijn horen in hem bijeen. Het is de drang van zijn eigen leven. Dat heeft de theologie willen verwoorden.

„overal waar zij de idee van de levende God ernstig nam, het duidelijkst in de trinitarische symbolisering van het inwendige leven Gods.”

In Christus zien we Gods openbaring: hij is het absoluut algemene, de essentie van het menszijn, de mens die wat mens-zijn betekent ten volle in zich draagt, maar die dat is op de wijze van een individuele, eenmalige existentie. Als in hem het ware menszijn geopenbaard wordt, is dat niet iets vreemds wat de mensen wordt aangezegd: het is datgene waarop zij ten diepste zijn aangewezen. Het is dat wat ze zijn als menselijk zijn. Slechts in de verbrokkeling, daar waar mensen objecten buiten zichzelf als vervulling van hun menszijn zoeken, zijn ze van zichzelf vervreemd – of daar waar ze krampachtig zichzelf willen afschermen om hun begrensde existentie te verabsoluteren, barthiaans gezegd: waar de mens zich ‘an sich’ wil beleven.

Soms heb ik het idee dat Barth en Tillich niet ver van elkaar afstaan. Barth zegt: Jezus Christus is de ware God en de ware mens. Maar de hele wereld is op hem aangewezen; hij is de scheppingsmiddelaar en de schepping is als ‘äussere Grund des Bundes’ geheel op Christus aangewezen. De mens is de zondige mens omdat hij zich ‘an sich’ wil beschouwen en zo leven. Tillich zegt: de mens is één grote vraag naar God, helemaal op het antwoord aangewezen, dat hij zelf niet bezit.

Is het niet hetzelfde huis, waar de een door de voordeur en de ander door de achterdeur binnenkomt? Dat wil niet zeggen dat het huis er niet totaal verschillend uitziet, al naar gelang je het vanaf de voordeur of vanaf de achterdeur bekijkt (waarbij ook nog getwist kan worden wat de voordeur en wat de achterdeur is!). De invalshoek mag dan de structuur van de theologische systematiek niet veranderen, de dingen klinken wel anders. Ze klinken vooral letterlijk anders: in de woorden die je gebruikt. Barth gebruikt de woorden van de Schrift en van de traditie om ons de vreemdheid van het evangelie duidelijk te maken. Onze woorden kunnen pas opgenomen worden als ze gedoopt zijn. Tillich gebruikt de woorden van de filosofie en de psychologie en om de vreemdheid van het evangelie, óók vreemd voor mensen uit de christelijke traditie, duidelijk te maken en om de nabijheid van het evangelie voor de vervreemde moderne mens duidelijk te maken. Het trieste is dat in de regel noch het een noch het ander gelukt is. Dat hangt ongetwijfeld samen met zijn abstracte taal. Maar het heeft ook daarmee te maken dat hij (evenmin als Barth) erin geslaagd is de tegenstellingen van de neo-kantiaanse filosofie, die uitdrukking zijn van de vervreemding van de moderne mens, met name de tegenstelling tussen transcendentie en immanentie, echt te overwinnen.

A. van de Beek